

Андрій СОДОМОРА

ПЕРСОНА

У програмі першого року навчання студенти-театрознавці ЛНУ ім. Івана Франка слухають курс “Антична культура і сучасність” у викладі Андрія Содомори, кандидата філологічних наук, відомого знавця античних мов, письменника, ученого, перекладача творів Есхіла, Софокла, Евріпіда, Овідія, Горація, Лукреція. Своїми роздумами про світ, мінливий і незмінний водночас, про мову давню і нинішню автор поділився у книзі “Наодинці зі словом” (Львів, 1999). Окремі новели з цієї книги лягли в основу бесід ученого із майбутніми знавцями театру.

Коли кажемо, що хтось з’явився або, приміром, хтось став чи сів до фотографії власною персоною, то може виникнути здивування: чиєю ж іще персоною, окрім своєї, можна стати, сісти, з’явитися?.. Таж персона – то особа. Хіба може якась особа прийти не особисто? Так Сенека дивувався, коли чув, що хтось помер не своєю смертю. У кожного, нагадував філософ, лишень одна, своя смерть, її він і зустріти, й прийняти повинен гідно. Хіба можна померти... не особисто?.. Так воно із смертю, не так – із персоною. Що може викликати подив у нас, коли йдеться про власну персону, не давало підстав для здивування стародавнім.

Персона у первісному значенні слова – маска, яку актори, виступаючи на сцені, вдягали на обличчя. Годі й уявити собі, що то за шок був би для глядачів, якби на сцені з’явився актор без маски, так би мовити, власною персоною. Актор не має права бути собою. Все його мистецтво якраз у тому, що він – грає роль, тобто відтворює персону, що на його обличчі. Грає, або, як у нас ще казали, “вдає”, тобто майстерно відтворює чиюсь вдачу, звичаї, поведінку. “Ото комедіант!” – не раз чуємо про людину, що свої здібності реалізує не на сцені, а в житті. Персона (маска) могла мати як чоловічий, так і жіночий вигляд, але виступати на сцені міг тільки чоловік. Не меншим шоком для глядачів було б і те, якби довідались, що приховане маскою обличчя належить жінці. Лише за доби Відродження в італійській так званій комедії масок уперше з’явилися жінки-актори.

Але й сама маска – персона – була далеко не заспокійливою деталлю трагічного дійства, надто у посткласичну романську добу. Якийсь із театрів, оповідає Плутарх, зважився на виставу у віддаленій римській провінції. Зійшлося чимало місцевих жителів. Але недовго хизувались актори своїм мистецтвом. При першому ж погляді на дивовижні маски, на яких зяли широченні вуста, що наче наготовились поглинути глядачів, ще й коли страхітливий звуки з тих отворів залунали – численна публіка, піддавшись паніці, водночас кинулась урозтіч. І хоча реакція провінційного глядача викликає у нас нині усмішку (діти, та й годі), все ж не зайве задуматися, що то за сила у тому мистецтві, що його називаємо лицедійством і яку вагу в ньому мало те, що приховувало справжнє обличчя й підпорядковувало собі всю постать актора, – персона.

Греки, зрозуміло, мали своє слово для означення театральної маски: *prosopion*, тобто те, що на обличчі, перед очима. Наголос не випадково саме на очах: для них у масці робили тільки вузький проріз. Адже якраз очі – дзеркало душі – мали бути старанно приховані. На масці ж, як і всі інші риси обличчя, вони були вималювані яскравими, що здалеку видні, штрихами. Отож, нашим відповідником грецького *prosopion* можна вважати слово “личина” (*prosopon* – лице), а латинського – наше “голосник”

(“personare” – голосно звучати, лунати). Порожниста, опукла маска з широким отвором-ротом таки виконувала роль голосника – рупора. Звідти, з того отвору, лунав спеціально тренований голос актора. Персона звучала відповідно до свого вигляду. Єдність зорового й звукового образів була тут, як мовлять росіяни, “налицо” впродовж усієї вистави.

Але маска – то маска. Якщо кажемо, що хтось в один момент змінився на обличчі – пополотнів, а потому почервонів, то античний актор неспроможний був віддати ту раптову перемену: пополотнілим або почервонілим (згадаймо винуву гуцу, що слугувала замість маски) він мусив залишатися у всіх сценічних ситуаціях. До речі, якщо пополотнілим – то у прямому значенні слова: маски, як і найдавніші панцирі, виготовляли з полотна. Втім, коли мова про рум’янець, то не допоможе й маску знімати, нічого не вдіє тут і сучасний найдосвідченіший актор. Ще ж Сенека зауважив, що на все, од сльози й до сміху, може спромогтись актор чи декламатор – лишень не на рум’янець: його ні викликати неможливо у потрібний момент, ані зігнати. Неможливо, додамо, та й не треба. Інакше то не була б уже гра: наслідування (імітація) і перевтілення мають свої межі. Манекени й воскові фігури тим і моторошні, що тут уже немає “гри” – постать митця повністю відсторонена. Одне слово, мистецтво й життя – не одне й те ж саме.

Але згадаймо європейський театр, погортаймо Шекспіра, Кальдерона – неодмінно натрапимо на думку: весь світ театр, а люди в нім – актори. Думка не така вже й нова: ще ж Одисей був таким “актором”. Перший із багатьох його епітетів – *polytropos* (у перекладі Лівія Андроніка *versutus* – виверткий): той, хто тримається не одного якогось звичаю (вдачі), а багатьох. На відміну від Ахілла чи, скажімо, Аянта: ті не дбали про виверти та манівці – залишалися тільки собою. Були, скажемо, не багатоличні й навіть не дволичні – одноличні, тобто прості, щирі. Задумаймося: простий, дволичний, багатоличний (тобто вкрай нещирий, хитрий), а далі – безличний. Крайнощі й тут сходяться. Безличний – не той, кого називаємо “ніяким”. Це той, хто взагалі ніякого, навіть свого лица не має. Той, хто не тільки на сцені, а й у житті не зарум’яниться від сорому, бо він – без-соромний, без-личний (в іспанській *des-carro*: *cara* – лице; в польській *bezczelny*, тобто “без чола”; у російській – лише у граматиці: безличные глаголы).

Справді, не лише на сцені античного театру, не лише на сьогоднішній цирковій арені, не тільки під час маскараду чи карнавальних походів, а й у повсякденному житті людина має справу з маскою-персоною. І не лише сьогоднішня людина. Латинський дієприкметник *personatus* означає також: нещирий, несправжній, вдаваний, тобто – замаскований. Тлумачення цього слова знаходимо у Ціцерона: “Замаскований (*personatus*) – це той, хто на людях являє одне, всередині ж – інше щось і відчуває, і задумує”. Оригінальне *foris* – *intus* можна ще перекласти як “поза домом – дома”. Уточнення не зайве, бо увиразнює думку: йдучи з дому така людина напинає маску; повертаючись – знімає (“Мій дім – моя фортеця”). Та й наше “задумує” не зовсім точний відповідник латинського *machinatur*: латинське

дієслово – від *machina* (звідси – машина); отож – “винаходити якісь хитромудрі пристрої”; в російській – “*строитъ козни*”, у нас – “*кувати лихо*”, що є фразеологізмами із сфери ремесла.

Найдавніша з морально-етичних проблем “бути й видаватися” (*esse et videri*) дедалі ускладнюється, глибшає в усіх аспектах. “Бути” (*esse*) – це, скажемо, жити без маски; “видаватися” (*videri*) – брати ту чи іншу маску, залежно від того, яким хто хоче, аби його бачили. Лаконічну точність латинського інфінітива пасивного стану (*videri*) можемо передати лише описово, без виразності, що у латинському слові: “бути баченим”. Між тим “бути” і “видаватися” – нерідко болісні хитання, звісно, не у безсоромної, безличної людини:

Отож мені, державцю, сором сльози лить,
Та соромно й не плакати, раз біда така
звалилася на мене...

Це – Агамемнон, який заради вдалого походу на Трою мусить пожертвувати своєю дочкою Іфігенією. “Сором” у першому випадку – бо не *личить* верховному вождеві ахейців проливати сльози, виставляти на показ свою слабкодухість. “Сором” у другому випадку, бо це супроти самої природи, супроти самого себе – не плакати за рідною дочкою, своєю кривцею. Агамемнон вибирає маску – кладе на обличчя вираз незворушності, навіть щастя – у передчутті того, що повинно всміхнутись його військові під Троєю. Сенека в цій ситуації повторив би своє: *personata felicitas* – вдаване щастя. Агамемнонову маску його дружина Клітемнестра приймає за саму природу свого мужа, звідси й така ненависть до нього. Йй легше: вона, приватна особа, могла в тому випадку бути собою.

Щодо щастя, то так уже склалося, що воно найчастіше буває саме таким, як його назвав Сенека – щастям у масці. І немає значення, у якій добі живе людина – античний чи нинішній. Евріпідовому Агамемнонові, приміром, близькими були б рядки з ліричного відступу Шевченкової “Катерини”:

Єсть люде на світі –
Сріблом-злотом сяють,
Здається, панують,
А долі не знають –
Ні долі, ні волі!
З нудьгою та горем
Жупан надівають,
А плакати сором...

Тими “здається” і “сором” – усе сказано: ті люди не є насправді щасливими, вони лише хочуть (чи змушені хотіти), аби такими їх бачили. А коли так, то їм необхідно брати маску, грати роль щасливих.

“Граги роль” латинською мовою – *personam ferre, tenere, sustinere, tueri...* – тобто: нести, тримати, підтримувати, обіргати персону (маску). За всіма тими дієсловами – тягар, обов’язок. Хіба не кажемо: “Тримай фасон!” (франц.: зов-

нішній вигляд, вид якогось виробу)? Хіба не повторюємо раз по раз оте “личить”, “не личить”? Хіба не хочемо іноді (прийшовши додому) зняти ту маску? Не раз же, втомлені не так фізично, як душевно, закриваємо обличчя долонями, а тоді зсуваємо їх униз, мовби водночас і маску хочемо зсунути. Так у давнину після втомливої гри знімали свою маску актори, їм легко було це зробити. Під маскою, при трагічній сцені, могли навіть підсміхнутися: *risus sub persona* (сміх під маскою) – згодом у переносному значенні. Їм легко було. Та нелегко зняти те, що вже перестало бути предметом, що стало часткою нас самих. Нелегко, але, врешті, доводиться – сама природа тут помічницею: “зняти маску життя” (*personam vitae deponere*) – “померти”. Якщо так, то у посмертній масці (зліпковій) тієї “маски життя” вже не побачимо. Маска – без маски...

Бесідуючи про маску – персону – непомітно переходимо до іншого значення того слова: персона як особа взагалі, з її лише притаманними рисами вдачі – індивідуальність. Та й не диво: “З ким поберешся, від того й наберешся”. Персона, що була лиш частиною – прикриттям для обличчя – стала означати цілість, саму особу. Отож, персона латинською мовою – це водночас і лице, й особа. Як, приміром, у російській мові – візьмімо хоча б вихоплену із практики вчорашнього (російськомовного) судочинства фразу: “Лицо истца должно предстать перед судом...”. Далі, сам того не підозрюючи, урядовець (латинською мовою *persona publica*) закінчує в гумористичному ключі: “...в полном объеме, в домашней обстановке” (із справи про розлучення). Не таким, мовляв, як тут представляє себе, надівши маску невинного, лиш таким, що є ним насправді, вдома, коли не маскується, за всіх побутових і непобутових обставин, одне слово, – “в полном объеме, в домашней обстановке”.

Римський філософ неоплатонічного спрямування Боецій у своїх латиномовних філософських трактатах, розмірковуючи над поняттям “персона”, власне, нарікає на те, що у римлян немає окремого слова для означення “індивідуальної субсистенції розумної природи” (особи), і що вони змушені використовувати для цього слово *persona* у переносному значенні. Греки ж, зауважує мислитель, називають цю індивідуальну субсистенцію словом *hypostasis* (іпостась). “Субсистенція”, звернімо увагу, – це і є латинський відповідник (калька) поданого грецького слова; його запозичила й наша мова, зокрема, у християнській термінології: єдиний Бог – у трьох іпостасях (особах); Бог Отець, Бог Син, Бог Дух Святий.

Але повернімося до початку бесіди. Що ж усе-таки стоїть за тим нашим виразом “власною персоною? Передусім – постать. Персона – щось візуально дуже виразне, тілесне, вагоме у прямому значенні слова. Душа, вчать філософи, не може бути персоною: лише у поєднанні з тілом вона творить неподільну цілість – індивідуум, у новогрецькій – а-томо. Власною персоною з’явитися – то немов самого себе принести, зволити постати перед поглядом інших, обдарувати їх своєю присутністю. Цей вираз веде нас до вже згаданої судівничої практики. Кожен латиномовний запис починався усталеною фразою: визначалась судова інстанція, перед якою “особисто” (*personaliter*) з’являвся такий-то чи така-

то. Тієї фрази, до речі, не змінювали навіть тоді, коли перед судом ставав не сам позивач, а *plenipotens* – уповно-важений; своєю особою він міг засвідчити присутність уповноважувача. Звідси, можливо, таке прискіпливе уточнення, такий акцент на тому “особисто”, “власною персоною”: надто вже багато дечого у цьому світі можна перекласти зі своєї особи на іншу. Лише з’явитися на світ та піти з нього, повторимо, можна таки справді особисто – власною особою.

Аби ще раз уточнити стилістичну різницю між виразами “власною персоною” і “власною особою”, зіставмо останнє слово з похідним – особистість. Чи може особистість (а не особа!) з’явитися власною персоною? Маємо на увазі “особистість” не в тому, до речі, єдиному значенні, що його подає одинадцятитомний тлумачний: “Конкретна людина з погляду її культури, особливостей характеру, поведінки і т. ін.; індивідуальність, особа”. Особа – це ще не особистість. Накриваємо стіл на стільки-то осіб (персон); серед них може й не бути особистости. Усі титули, звання, наукові ступені, посади ледве чи можуть дорівняти єдиному цьому – “особистість!” Навіть найтитолованіший чоловік буває насправді “одним із багатьох”; у римлян – *unus multorum*. Жодні атестаційні комісії не спроможні зробити його особистістю. Десь у глибинах роду, на генетичному рівні формуються ті чинники, що зі звичайної людини – особи – роблять особистість.

Як тут не згадати Діогена, що грівся на сонечку, визирнувши зі свого глиняного пітоса – “бочки”. Сам Александр Македонський зволив завітати до нього на бесіду... Врешті: “То чого б ти забажав од мене?...” – “Відійди трішки, бо ти заслонив мені сонце”, – мов відро холодної води на готовий до царської щедрости маєстат володаря світу. У цій ситуації, дарма, що Александр – таки неабияка особистість, можемо сказати: з’явився перед Діогеном власною персоною. Бо Александр – то не тільки талант та ерудиція (учень Арістотеля), це також усе те, що за словом “персона”: ознаки царської влади, почет, велич – усе, що вражає передусім зір, усе те, що є протилежним до самопізнання, на що орієнтувала людину філософія сократівського зразка, – відкидаючи умовності, надмір, закликаючи людину бути собою, прагнути самодостатності. Та вже ніяк не скажемо, що перед кимось власною персоною став... Діоген. Бо філософ позбувся машкари – був Діогеном, не просто особою – особистістю.

Якось лисиця, оповідає Федр, натрапивши на трагічну маску, вмить оторопіла з подиву, а ще, може, й зі страху: надто вже сильним було враження від побаченого – обличчя мов живе, лишень набагато виразніше, яскравіше, гордовитіше. Але лисиця – то лисиця. Впоравшись із переляком, зазирнула, що ззаду. Аж там – порожньо... “Такий вже вид, – мовила, – а мозку – ані крихти!”

Ці слова, – висновує байкар, – звернені до тих, кого Фортуна наділила і почестями, й славою, а на здоровий глузд поскупилася...